

azonosításának toposzával. Anticipációként — a kokain és a nők mellett — már a regény elején felbukkan a végességgel szembe szegezhető költészet mint a sűrítés egyik módja: „Dichtung. / Kevés barátaim egyike mondta, hogy / németül a költészetet szó szerint *sűrítésnek* mondják” (2. *Dichtung*, 10).

Hasonmásokból azonban több is van. Az énsokszorozás itt alighanem inkább Eminem, mint Pessoa nyomában jár (nem mintha a kettő kizárná egymást). Mindkét ideggyógyintézeti szobatárs az életrajzi értelemben vett szerző alteregója: a Réthessy-Máz név anagrammát rejt: Mesterházy = Réthessy-Máz. Maga a Pestifíjjú is alakmása a szerzőnek, hisz mint Törecsek egyik verséből kiderül, a neve Mesterházy: „Szobatársam ronda kis / Mesterházy lopja tej / fölöm és levem”. A teremtett alakmás persze nem maga a szerző, hisz Mesterházy nem volt újságíró, jóval műveltebb, mint hőse, és nem kezelték drogfüggés miatt. Tehát a saját név kölcsönzése pusztán posztmodern provokáció. Vagy az életsűrűsítő költészet (*Dichtung*) egyik megvalósulási formája: párhuzamosságokkal való létszélesítés, ha már a végtelenbe hosszabbítás nem lehetséges.

Ha már szóba került a végtelenbe hosszabbítás, azaz az öröklét a végesség helyett, vessük tekintetünket a címre, a verses regény transzcendenciához való viszonyára.

Értelemadó isten nincs a regény világában, de a végességgel, az értelmetlenséggel, a semmivel szembeszegülni vágyó istenszomj nagyon is van. Így szól ez a kettősség Törecsek búcsúszonettjében, amely immár kihámozódott az afázias-agrammatikus nyelvből:

Mert, hidd csak el jól, Pestifíjjú az Isten
nem nyilatkozik meg a betűben,
és egyáltalában is, semmiben
sem mutatkozik meg vagy nyílik fel nekem
vagy neked vagy akárkinek.

S így korábbi, félbetört imájában:

Ymázok. kérelek
istenem tiszavirág
létem egyetlen
. felmagozok

most már
biztos
megpenész
lett
az isten

Korábban Törecsek találkozik Istennel a kertben (18. fejezet):

egy nyári hajnalon,
nyitva volt az ablak, és látta istent a kertben,
ahogy oson, gúnyos mosollyal surran a fálnál,
hogy a bőrét fehérés penész lepi, haja is
alig van már, és hogy kacag. Hogy mutogatja
a farkát, és integet neki, hívja, hogy menjen,
de ő azt mondja, még nem akar, még marad,

mire az isten /elröhögi magát, hogy teljesen felesleges,
cuppogva ezt mondja, majd
megcsóválja a fejét,
ingatja betegen,
nem a maradásod,
Andorkám, nem az felesleges,
hanem, és akkor ez a hírem mára, hanem a minden.

Ahogy Pusztai Ilona is megállapította, ez a részlet bizony Ady *A Sion-hegy alatt* című versét idézi fel. Ady groteszk istenképzésének még groteszkebb és reménytelenebb parafrázisa. Szerintem itt a különbség nem abban rejlik, hogy Törecsek (akit itt Pusztai szerintem helytelenül az elbeszélővel) már ne vágya Istenre. Csupán még egy kis földi létre, még egy kis maradásra vágyakozna. Csakhogy (ez az) Isten felvilágosítja, hogy ebben a létben nincsen semmi értelmes, semmi értékes. Ebben a világban Isten még csak nem is halott, csupán megpenészedett, a reménytelen előregedésnek, elsatnyulásnak, nem pedig a drámai kiábrándulásnak a tükre.

Sőt megjelenik a Pestifíjjú szonettjében a *Tükör által homályosan* című Bergman-film pókistenéhez hasonló skizofrénia teremtette isten is:

De aztán látom, hogy a plafon helyén,
'hol nemrég' még egy folt volt, megnyílik a menny,
és rátelepszik izzadó orcámra.

Majd isten szól ki belőle nagy hetykén,
de nem segít, óv, hanem grimaszol nekem,
és fenyeget, hogy felfal nemsokára.

A regény világképe azonban mégsem ilyen reménytelen. Egyrészt a megalkotott, létrejövő szöveg mégiscsak túlnyúlik a semmin, másrészt az elbeszélő egyre érzékenyebbé válik a faluban bandukolás, a kis dolgok örömeire. S ezt még kiegészíti egy mármár vallásos — ottliki — örömteli elfogadása annak, ami van. A regény egyik legszebb jelenete, amikor az elbeszélő anyjával a faluban sétálva eljut a lekopott, de néhol még festékfoltoktól itt-ott színes piétához, amelynek Jézusa vörös hajú, s amelyet egy bizonyos Vörös Andor állíttatott. Andor mint Réthy-Máz, vöröshajú a szobor Krisztusa, és Vörös Andor a donor neve. Valami „regényes titok”. A metafikció szintjén megnő ennek a kvázi-transzcendens élménynek a jelentősége. Az elbeszélő azt mondja, hogy — a kezelés története mellett — „ez már a második témája” a regényhez. Szerencsére a szöveg nem magyarázza túl a nyilvánvalót, ami már ott van a képben, a mesében. Egy anya kíséri a kezeléstől szenvedő fiát, és egy piétát néznek:

Soha nem gondoltam,
hogy ennyi idősen, pont anyámba
karolva egy vallásos műtárgy véletlen adatai,
összefüggései közben érzem majd újra azt, hogy igen,
van és rendben van az élet.

A regényt persze nem lehet ezzel a pozitív végkicsengéssel befejezni, csak a róla írt kritikát.

SZABÓ Ivett

(ZÁVADA Pál:
Apfelbaum.
Nagyvárad, Berlin:
Magvető, 2022)

Ha földrajzilag nem is pontosan, valahol mégis Nagyvárad és Berlin között vagyok félúton. Dél-nyugat-németországi szobámban ülök, egy újonnan felfedezett nagyváradi utcanév-adatbázist böngészek, ahol négy különböző évszám névváltozatai jelennek meg egymással párhuzamosan. Ellenőrzöm a *Google Maps*-en, jól emlékszem-e az otthoni utcanevekre, édesapám egy ideig taxizott, szégyellem neki bevallani, mikor nem tudom, melyik utcáról beszél éppen. A berlini tereket és utcákat is betájélok, néhányat lejegyzek, és a nyár eleji berlini utamra gondolok. Az egyik újra és újra megjelenő helyszín túl ismerős. Ennek közvetlen szomszédságában találtam jó áron szállást. *Best appreciated by solo travelers*.

Hosszan nézem Joshua Lambus fotóját, a borítót az olvasás és vegetálás heteiben különböző polcokon és asztalokon hagyom, nem gyűröm bele a folyton teli hátizsákomba. Ránézek, és úszni akarok, beindul az ismétlődő mozgások és a sok csattogó kar hangja iránti vágy a testemben. Kinyitom, de bármilyen olvasásnak titulált gesztus előtt átforgatom a könyvet, és nem találok a támpontokat, nincs előszó, utószó, tartalomjegyzék — utóbbinak valahol örülök is. Vannak regények, amelyek fejezetei úgy állnak a tartalomjegyzékben, mint a frissen előléptetett települések névtábláján: *Város*. Ekkor még nem tudom, hogy minden bele van írva a főszövegbe, egy személyes vallomás, egy riport vagy egy ars poetica is kihámozható.

*

Miután megszokom a verses regény kötött formáját, természetessé válnak a jambikus lüktetésű sorok, egyre jobban felfigyelek a hangokra, pontosabban zavarba hoz a sokaságuk. Élvezettel azonosítom, ki kicsoda, és valahol ezen a ponton győződöm meg arról, hogy ez a forma képes megadni a tágasságot annak a játéknak, amit Závada Pál kitalált. Ahogy a *Telex*-nek adott interjújában mondja, megszabadul az átkötések szószaporító kényszerétől, és

Barátaim, Závada Pál és a tétova Isten

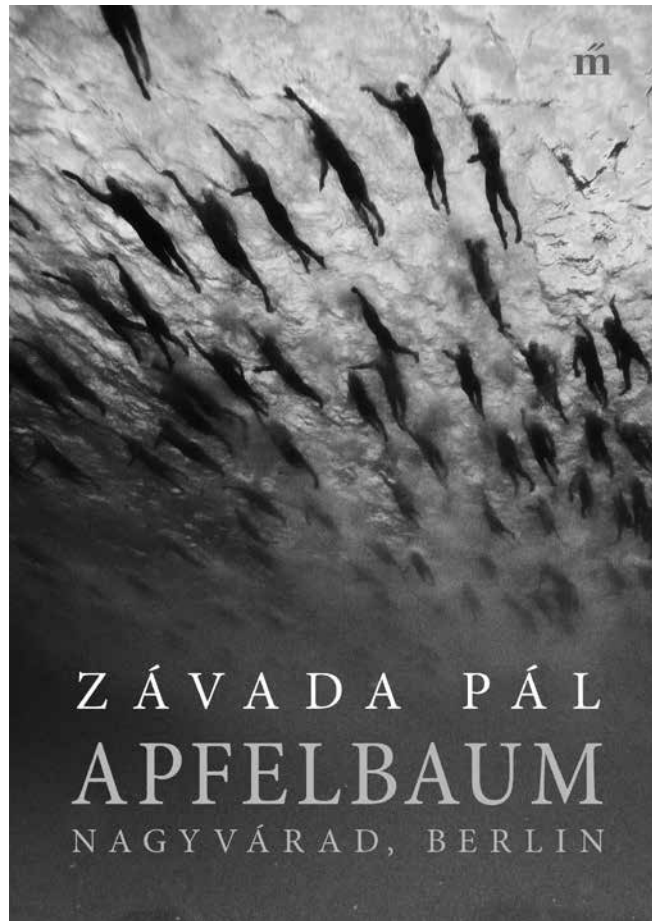
valóban, lelkifurdalás nélkül vált belső monológok, jelöletlen dialógusok, narrátori hangok, mikro- és makrotörténeti perspektívák között. Minden főbb szereplőjének megengedi, hogy kipróbálja magát narrátorként egy-egy jelenet erejéig. Rámutat korlátosságukra, felmenti őket — legyenek emberi vagy angyali karakterek —, lévén nem tudhatják, mi történik valójában, de ő maga sem törekszik teljességre, változtatja a fikciótól mérhető távolságát. Elismeri a töredezettséget, máshol bevallottan önkényes döntéseket hoz, megtagadja a magyarázatot olvasójától, akit időről-időre emlékeztet, tud a jelenlétéről. Ádámot hol saját *hőseként*, hol engem is bevonva *hősünként* nevezi meg, én végig az ő olvasója maradok. Ez az emlékeztető először idegen számomra, azután egy partnernarrátor benyomását kelti, a nagyobb ugrásoknál biztonságérzetet kelt, expliciten törődik velem. Több szinten avat be, egyrészt az íráshoz való viszonyába, másrészt a *Holmi* szerkesztőségének vonzaskörzetébe tartozó alkotók múltjába, közös tapasztalataikba, a legnagyobb figyelmet Réz Pálnak szentelve.

A váltások legtöbbször térhez kötöttek. Ádám nagyváradi családi háza kapcsán elárulja nekem Závada, hogy ugyanott laktak Réz Paliék is, 2007-es városnézésből őrzi a képet. 2021-ben már teleírt térképpel járja a váradi utcákat, beállítva szereplőit a kamera elé, rögzítve a város látképeit, amelyek a regényben dokumentarista leírásokként köszönnek vissza. A kézirat fölött ülve is elhangozhatna ez a beszélgetés, mintha ő mesélné boldogan, kit hol látogatott meg, és milyen történeteket őriz Réz Párról. Berlinből is nyers mozgóképeket hoz nekem, benne van a grandiózus terek szédítő lenyomata, a Závada-karakterek jelenéseinek újrajátszása, a '39-es kisember tétlensége, benne az NDK-s kalandozások: „A lábamon alig-alig-alig, mégis elhanyagolom a Falig! Berlinben!” (90) Közelebb húz a szöveg, mikor a nagyváradi tereket egyből megismerem, mindketten telebicikliztük ezeket az utcákat. Hogy meddig Závada Pál, honnan fikcionális narrátor, és mi van közte, nehéz belőnöm.

*

A regény nyelve nemcsak a hangok sokasága miatt változó, a megszólalásokat sokszor regiszterváltás tagolja. Visszaköszön egy fennkölt, emelkedett nyelv, akár megidézett Petőfi- és Madách-sorok, akár az eszmények nyílt dicsérete által, amit szorosán követ az egyenlítés. Néhol túlpörög, de mégiscsak szleng. Alulstilizált képekkel és sajátos szóösszetételekkel („muszáj-nagygettó”, 121; „kispolgári naturalista”, 203), máshol pattogó mássalhangzókkal és a szövegkörnyezettől idegen elemekkel játssza ki a pátoszt („Mert ekkora, az urbanisztikában / párját ritkító, roppant zöldülést / az egykori brandenburgi vadspark / képes csak mutatni tavaszunként.” 83).

Angol, német és román nyelvi elemek is beépülnek, váltás, oldás, visszatérő formula: „Az ördög érti ezt, viszont most ő kell / hogy megértessem végre valamit: [...] — Te bátorakodsz figyelmeztetni engem?! / — Úgy van, arra, hogy az következik, / mit elképzelni tán még te sem tudhatsz. / — Nekem nincs tárgyal-

nivalóm veled. / — Nem gyúlsz késő haragra, hogy az ember / mivé torzította vonzónak szánt, / elzúllott eszméit? Hogyhogy nem tombolsz? / — Shut up! — S megriadnak az angyalok.” (97) Nem mindenhol válik ez humorforrássá, hálásan nézek egy-egy kiszólásra, amiért megmenti a túl magasra engedett szónoklatot. Máshol érzem, roppant friss és laza szeretne lenni Lenci vagy Lilit, mégis művi szlenget ütnek meg.

Többségükben mégis működnek a váltások, mondom, mielőtt megsemmisítően kitekintene rám az Úr: „ne cukkolj, ne bírálj, elhallgassál!” (9)

*

A Vörösmarty Színházban 2021. szeptember 25-én bemutatott darab, *Az ember tragédiája 2.0* megírására négy szerzőt kértek fel. A Térey János hiányát pótló Darvasi László, Márton László, Tasnádi István és Závada Pál egy-egy feregjáromat dolgoznak ki, a *Titanic-bál*, *A Nagyváradi-Berlini szín* és a *Dél-francia szín* olyan huszadik századi kerettörténeteket biztosítanak, amilyeneket Madách is kinézhetett volna magának, a *Csendes-óceáni szín* a kortárs társadalmi és környezeti válságot teszi még láthatóbbá, belehelyezve egy mindenkori Évát és Ádámot. A szöveggönyv

kötetként a Kossuth Kiadó gondozásában jelent meg 2020-ban, az előadás tervezett ősbemutatójára, ami végül a járványügyi szabályozások miatt egy évet csúszott. A kiadványban szereposztás, a négy rendező és a teljes székesfehérvári társulat, látványtervek, a szerzők reflexiója és egy rövid vallomás az idáig vezető útról: minden abból indul, ha tudunk örülni egymásnak.

Závada Pál a drámába írt magban már négy idővel játszik, ezek azonosak az *Apfelbaum* főbb egységeivel. A drámai szöveg metamorfózisa megtisztulást hoz — kimaradnak a kényszeres kötések és a hármas pontok, az utasítások pontos gesztusokként épülnek be, a párbeszédnek feszes sorokba rendeződnek, a karakterek megtalálják, hol érdemes inkább megszólalni. Megtallálják önmagukat is — a drámai szövegben még vázlatosak, nem tiszták a motivációk, végigzongoráznak egy évszázadon. A verses regény teret ad a monológoknak, ráközelít és eltávolodik a kamera az arcokról, és végigkalauzol egy emberéletnyi nehézségen ez a jókedvében lévő narrátor. Gyorsított felvételnek ható jelenetek kapják meg a megérdemelt tempójukat, dominánssá válnak azok az érzelmi viszonyulások, amik túlmutatnak a madáchi Ádám és Éva előre elrendelt mintázatain.

A dráma szövegváltozatának negyedik színében Ádám és Éva a nagyváradi gettóban találkoznak újra 1944-ben. Rövid azonosítási kísérlet után egymásnak esnek, Lucifer sejtpartfőnökként nyit rájuk, akivel Ádám számonkérésként indult beszélgetése hamar átfordul önfelmentő formulák egymáshoz vagdosásába, majd egy pillanattal később Éva gyűlést hív össze, hogy megoszsa az ötletét, ami megmentheti a gettót a biztos haláltól. Ehhez képest a könyvbéli kidolgozott változatban Závada ezt a szöveghelyet használja ki arra, hogy részleges magyarázatot adjon az időbeli váltásokra, biztosítson a rések kitöltéséről, történetileg beágyazza a cselekményt, és ezzel párhuzamosan meghitt találkozásává változtatja a két karakter interakcióját.

*

Závada nem takarozik madáchi álmokképekbe, kiinduló helyzete a megfigyelés: adott egy mindenkori Ádám, akit Lucifer kiválaszt magának, rajta keresztül bizonyítva igazát és megkérdőjelezve az isteni teremtés jóságát. Helyszíneként Berlint és Nagyváradot nézi ki. Habár az első énekekben az isteni karakter mintha átengedné az irányítást a huszadik század fölött, számos szöveghely emlékeztet arra, hogy a felelősség nem egyedül Lucifert terheli: „E látvány kissé hányingerkeltő, / de nem emberrel kell-e küzdenem? / Mit én nem bírok, ő teszi helyettem, / hasonló tréfát gyakran láttam már.” (157) És vannak olyan pillanatok ezekben az évtizedekben, amikor az ördög is csak empatizál: „Mint ördögnek nem dolga, együttérez / mégis, hogy ezek így megingatják / az Úr pozícióit.” (163)

A „mi fiktív angelusz-háromságunk” (155), Lenke, Orsi és Charlie humorforrás és információpótlék, a *deus ex machina* maradéka, rajtuk keresztül az isteni szféra szemérmes és változó hatékonyságának, éles helyzetekben inkább tébláboló angyalok

kavalkádjának tűnik, amelyen belül maga az Isten se könnyen elérhető. Ha mégis eléri valaki, nagyokat hallgat, hümmög, kiátrál a beszélgetésből. Különös figyelmet kap az isteni tétlenség a nagyváradi gettót követő fejezetben, amely a századközépből felszámolódtól istenképét idézi meg, az *Apfelbaum* legelesettebb karakterén keresztül. Juliska mind a hét fejezetben feltűnik, rendszerint bátyjának figyelméért küzd, aki szégyell tolokocsis hűgához fordulni: egyszerre élük meg a század mindent felforgató eseményeit, mindketten életben maradnak, de Juliska mindig a meghurcoltak oldalán tűnik fel. Kényelmetlen visszatérő elem: Lucifer folyton emlékezteti Ádámot arra, hogy első szexuális vágyait még a gyermek hűgán élte ki, egy életre felbolygatva Juliska érzelmeit és énképét. Nincs válasz vagy tagadás, Ádám bűneinek sorába tagozódik be, talán épp ez benne a leginkább felkavaró.

Juliska a koncentrációs táborból visszatérve az öröm, a hit, az értelemmel teli élet és Isten halálát hirdeti, hogy az angyalkar pánikreakciója és a szovjet katonák nőgyalázó tettei után feltűnjön a kétségekkel teli Isten: „Meghaltam?, vagy hogy volt ez lehetséges? / Az égtől miként szakadt el a föld? / A gondviselő szeretet védő kart / nyújthat, de nem magamutogató. / Tetterős hatalom és szabadító / oltalom föltámadhat rabságban, / pusztulásakor... A poklok kapuján túl / is létezhet, úgy is, hogy nem látszik. / Rejtőzködöm, tehát vagyok. De máskor / kinyilatkoztatok, és úgy vagyok. / Más Isten kívülem nincs, én teremtek / világosságot és sötétséget. / Próbálkozni lehet, igaz-e az, hogy / az én arcom fölragyogtatható.” (159)

*

Az égi és földi szféra között hangos a szóváltás, a szereplők komfortosan mozognak a korszakok között, elfogadják saját, félig-meddig megújuló személyiségüket. „Kinéz Apfelbaum, s nyomban fölpatann. / — Micsoda véletlen! Te vagy az...? Tényleg? / — Hát fogjuk rá... Ádám, szerinted még / van véletlen? — Széles mosollyal lép be / a nő elrongyolt munkaruhában.” (197) A történelmi események és szereplők úgy simulnak hozzájuk, mintha maguk is fikcióból táplálkoznának. Rákeresek, olvasgatók — igen, ez is így volt, nem emlékeztem pontosan.

A huszadik századra modellezett Ádám minden időben és térben az aktuális rendszer alárendeltjének szerepét kapja meg, ami sokkal komfortosabbnak bizonyul a stabil értékrendnél. Amikor pedig érezhetővé válik az erőviszonyok újrendeződése, formációt vált, megtagadja az engedelmességet, hogy megtalálja új biztonságos pozícióját. Az első három fejezetben filozófiai és filmes érdeklődése nyomán jut Leni Riefenstahl vonzaskörébe, ahol a náci propagandagépezet egyik legbuzgóbb alkotója lesz. Legnagyobb bánata, hogy nem viheti színre saját forgatókönyveit, nem teljesebben ki autonóm alkotóként. Csak egy-két esetben dübörög elég közel hozzá a történelem ahhoz, hogy észrevegye azt — ekkor néhány pillanatra megszeppen. Olvasóként nem értesülök minden tettéről, de az angyalok és Lucifer utalásai biztosítanak arról, hogy mindig megtalálja, hova kell állnia.

Závada regényében az első jelenettől kezdve egyértelmű, hogy nem a bibliai Éva mindent elszenvető lénye, és nem is Madách sematikus, a normatív értékrendbe visszahúzó karaktere van jelen. Lilit mitikus alakja minden pillanatban mellette van, ha kell, a helyébe lép, vagy összeolvadva mutatkoznak. Éva és Lilit nagy kilengéseket járnak be, hol Ádám feletteseként tűnnek fel (Lilit Leni Riefenstahlként, Éva és Lilit miniszter elvtársnőként), hol a legkiszolgáltatottabb helyzetekben (Éva a gettóban, Éva frissen szabadult fogolyként). Ádám túlfűtött és agresszív megnyilvánulásai megteremtik az Éva–Lilit páros szóbeli ellenállásának terét. Ezek a megszólalások a női sztereotípiák dekonstrukcióját célozzák, több-kevesebb sikerrel. Habár a kiállítások erősek, a karakterek közti dinamikán nem változtatnak, a klisé szerepből, amelybe belekényszerítik őket a körülöttük lévő férfiak, átesnek annak ellentettjébe, az ellenállás bejárattott változataiba. Ezért is válik a legösszetettebb kiállássá az, amivel Éva senkit se akar meggyőzni — évezredek panasz inkább: „És Évának Lilit jutott eszébe, [...] / Majd pedig az, hogy de jó volna, hogyha / mi nők, bármelyikünk, hébe-hóba, / hipp-hopp, át-bucskázhatnánk a fejünkön, / s tetszés szerint Lilitté válhatnánk. [...] Mint jó alakú jó tanulók nappal / szellő, felhő volnánk, éjjel hulló, / mintázatunk vedlő piton hasáé. / De megvolna, ha kell, még bűnre is / elszánt, hasznos ártóerőnk, kitörni / a bajból, no meg ellencsapásra. / Lennénk bohók, bolondok, boszorkányok, / akit csak megkívánnánk, ölelnék, / nem tartva félelemtől, bántalomtól. / Rabbá nem tehetne uralom vagy / szerelem, férfi, nő, gyerek vagy törvény, / bármilyen áron továbbállhatnánk.” (200)

*

A Nagyváradi és Berlin közötti távolság kevesebb 1132 kilométernél. Így is befér közéjük az egész Závada-univerzum, egyes szereplőket megismerek, másokat az író leplez le, és sokan csak hallgatnak. *Gesamtkunstwerk*, összesűrűsödő idő, benne közelebb vagyok a Charlie Parkert hallgató Úrhoz, Lilithez, Nagy Imréhez, Lóczi Ferenchez, de Petri Györgyhez és Závada Pálhoz is. Réz Pál Münchenben, aradi és váradi temetésen összekacsint Bajor Andorral. Útikönyv ez most nekem: zsinagóga a Rykestraßén, Sophien-Friedhof utca, berlini fal, Alexanderplatz holnap, Bémer-tér, Szarvas-sor, Malom utca, neológ zsinagóga a Körös partján holnapután. Ma az *Apfelbaumot* forgatom még egy kicsit, hogy mindenhol egyszerre érezzem magam.

